Islamic Maaref University

Scientific Journal **Commentary Studies**

Vol. 15, Spring 2024, No. 57

The interpretation of "Estefaf" (modesty, chastity) and how to achieve it, focusing on verse 33 of Surah Noor

Mohammad Hadi Mansoori[1]

1. Assistant Professor of the Department of Quran and Hadith Studies, University of Islamic Studies, Qom, Iran.
mansouri@maaref.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Holy Qur'an has presented two methods of "marriage and chastity" for the correct interaction with the sexual instinct. According to the Qur'an, the only correct way to satisfy the sexual instinct is marriage, but those who do not have access to it, have been ordered to "have chastity." The following article is a descriptive-analytical attempt to reveal identity, quality and multiplicity of chastity and how to achieve it in the light of the verses of the Qur'an with emphasis on the 33rd verse of Surah Noor. From the findings of the research, it can be known that chastity is the desire for the appearance of a state for the soul (self) that prevents the inappropriate occurrence of sexual lust and with it the spirit of chastity reigns (rules). In the interpretations, the existence of two viewpoints about the idiomatic meaning of "Este'fäf (chastity) has caused a different opinions in discovering the divine meaning of it; Therefore, some consider the order to it as a general order and some consider it as special one. Based on the results of the research, Este'fäf (chastity) is opposite (infront) of "marrying off" (here) and is specific to those who are not provided with any of the types of permanent or temporary marriage, and its interpretation as temporary marriage fits with the generality of the meaning of chastity, but it does not agree with the context of the verse. Strategy of having chastity in cognitive dimensions, is to accept the correct worldview and to pay attention to human dignity; and based on that,(real) following of the Qur'anic exemples of virtues of chastity could be done (and shined) . Also, a control solution from the verses of the Holy Quran, is obtained and it includes four areas: thought, visitation, listening and communication.
Received: 2023.10.22 **Accepted:** 2024.06.01	
Keywords	Verse33of Surah Noor, sexual instinct, modesty, chastity, personal solutions of chastity.
Cite this article:	Mansoori, M.H. (2024). The interpretation of "Estefaf" (modesty, chastity) and how to achieve it, focusing on verse 33 of Surah Noor. *Scientific Journal Commentary Studies*. 15 (1), 15-46. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.9
DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.9
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

Sexual instinct is one of the most important natural instincts that there are three types of approach, extreme, excessive and balanced about it. The religion of Islam has a moderate approach based on the teachings of revelation, which are stated in verses 32 and 33 of Surah Noor. The upcoming research deals with analysis of the views of interpreters aiming to explain what, why, and diversity of chastity and how to achieve it; In the interpretations, the existence of two points of view about the meaning of the term, Este'faf (chastity), has caused a difference of opinion in the discovery of the divine meaning, which shows the importance of analyzing the verse. The assumption is that Holy Quran supposes two ways for sexual instinct which are marrying and chastity. Main question of this research is What is "the Este'faf (chastity)" and as well the Quranic solutions on how to achieve it. A lot has been written about the issue of marriage and articles have been written in the area of modesy and chastity, but there are subtleties in these two verses that have not been discussed much and there is no independent research to answer this issue

Methodology

This research, with a descriptive-analytical method, after explaining and describing the meaning of Este'faf chastity) and different understandings of this word from the point of view of dictionaries and commentators, has analyzed the Qur'anic and narrative analysis of how to achieve Este'faf (chastity) with an emphasis on verse 33 of Surah Noor.

Discussion

The word "chastity" means self-restraint against any excessive sensual desire and specifically against unrestrained sexual desires, and the word "Este'faf" (chastity) means wanting a state that can prevent the inappropriate occurrence of lust. One of the most important uses of chastity in the Qur'an is chastity from having illegal intercourse which is mentioned in verses 33 and 60 of Surah Noor. According to verses 32 and 33 of Surah Noor, based on traditions, the commentators have considered marriage to be the solution for achieving to it. Also, according to the hadiths, "Este'faf" could be achieved through some things like fasting, looking at the kingdom of the heavens and the earth, and focusing more on worship. While the appearance of verses 32 and 33 of Surah Noor with context of these two verses indicates that Allah Almighty sees them (Este'faf and marrying) as two separated ones. of course there are traditions that interpret "they should keep their chastity" as "marriage", but in the context, it cannot mean marriage, and if it means "marriage", it cannot be considered as "permanent marriage". The following writing refers to individual Quranic solutions in two fields of insight and behavior in achieving chastity. Insightful solutions for personal chastity include accepting the correct worldview, paying attention to human dignity according to verse 70 of Isra, learning the issues and methods of controlling sexual impulses, knowing the Quranic models of chastity such as Mary and Joseph, and knowing the consequences of "sexual" deviation. And in the fieldo of inclination and behavior according to the incoming sexual stimuli that includes thoughts and feelings, Qur'an's provides a thoughtful, visual and auditory control solution to manage these stimuli. The Qur'an solution for communicative sexual stimuli is speech control and social control,

including not mixing with non-mahrams, minimal presence in the environment of the opposite sex, and modest communication.

Conclusion

Sexual instinct is one of the main dimensions of human existence. By presenting a moderate approach, the teachings of the revelations neither believe in unlimited freedom nor hate the sexual instinct. This approach is explained with the two solutions of marriage and chastity in verses 32 and 33 of Surah Noor. Based on the narrative data, the commentators have interpreted fasting or temporary marriage as the way to achieve chastity. The Holy Qur'an has acted methodically and provided solutions centered on "Este'faf" (chastity). These solutions are divided into two parts: individual and social. The individual solution in the cognitive dimensions is to accept the correct worldview and to pay attention to human dignity, based on which, learning ways to control sexual stimulation and also taking an example from the Qur'anic virtues of chastity are manifested. Also, from the verses of the Qur'an, it is possible to find a control strategy that is actually responsible for the management of sexual stimuli, which includes four areas: thinking (mind), seeing, hearing, and communication.

References

- The Holy Quran.
- Nahj al-Balagha. The Way and Method of Eloquence (1993). Compiled by Sharif Razi. Sobhi Saleh's correction. Qom: Hejrat. [in Arabic]
- Alousi Seyyed Mahmoud (1994), *Ruh al-Ma'ani fi Tafsir al-Qur'an al-Azeem* (Spirits of the meanings in interpretation of great Quran). Beirut: Dar al-Kutub al-Elmiah. [in Arabic]
- Amin Esfahani, Seyedah Nusrat Begam (no date). *Tafsir al-Makhzun al-Irfan Dar Olume Ghora'n* (Commentary of Treasures of Mysticism in the sciences of the Qur'an). no place: no name. [in Persian]
- Andolosi, Abu Hayyan Muhammad bin Yusof (1999). *Al-Bahr al-Mohit fi al-Tafsir* (The Ocean in the exegesis). Beirut: Dar al-Fakr.[in Arabic]
- Beheshti, Mohammad (2009), *Ara'e Däneshmandän Mosalman Dar Ta'lim Wa Tarbiat Wa Mabäni Än* (Opinions of Muslim scholars in education and its foundations). Qom: Pazhuheshgah Hawzeh wa Daneshgah (University and Hawzah Research Institute). [in Persian]
- Beydawi, Abdullah bin Omar (1997). *Anwar al-Tanzir wa asrär al-Ta'vil* (Lights of the revelation and secrets of Interpretation). Beirut: Dar Ahya al-Torath al-Arabi.[in Arabic]
- Dailami, Ahmad and Masoud Azarbaijani (2000). *Akhlagh Eslami* (Islamic ethics). Qom: Maaref publishing office.[in Persian]
- Horr Ameli, Muhammad bin Hassan (1988). *Wasäel al-Shiite fi tafseel al-Shareah* (Means of Shiite in Details of religion laws). Qom: Al-Abayt Institute.[in Arabic]
- Hosseini Hamedani, Seyyed Mohammad Hossein (1983). *Anwär Derakhshän* (bright lights), Tehran: Lotfi bookstore.[in Persian]
- Ibn al-Arabi, Muhammad bin Abdullah (no date). *Ahkam al-Quran* (The rules of the Qur'an), no place, no name. [in Arabic]
- Ibn Ashur, Muhammad Tahir (no date). *Al-Tahrir wa al-Tanvir*. (The Writing and Enlightenment), no place, no name.[in Arabic]

- Ibn Athir, Mubarak bin Muhammad (1988). *Al-Nehaya Fi Gharib al-Hadith* (The finale about the strange Narration (Hadith) and Tradition). Qom: Ismailian. [in Arabic]
- Ibn Haim, Shahab al-Din Ahmad bin Muhammad (2002). *Al-Tabyan in Tafsir Gharib el-Qur'an* (The Explanation about Interpretation of Strange (words) of Quran). Beirut: Dar al-Gharb al-Islami. [in Arabic]
- Ibn Jozi, Abd al-Rahman bin Ali (2001). *Zad al-Masir fi ilm al-tafsir* (Provision of the Path in knowledge of Interpretation), Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi. [in Arabic]
- Ibn Manzoor, Muhammad bin Mokrem (1993), *Lesan al-Arab* (Arabian language) Beirut, Dar Sadir. [in Arabic]
- Jawhari, Abunasr Ismail bin Hammad (1978). *Al-Sehah fi al-Logha* (Corrects in the meaning of words). Beirut: Dar al-Elm lel-Malaeen.[in Arabic]
- Kashani, Fathullah (1957). *Tafseer Manhaj al-Sädeqin fi Elzäm al-Mokhalefin* (The Way of Truthful ones in Obligation of opponents), Tehran: Mohammad Hassan Elmi Book Shop.[in Persian]
- Koleini, Muhammad bin Yaqoob (1986). *Al-Kafi* (The Sufficient). Tehran: Dar Kotob al-Islamiya.[in Arabic]
- Matoridi Muhammad bin Muhammad (2005). *Tawheelat Ahl al-Sunnah*, Beirut: Dar al-Kutub Al-Elmiya, Muhammad Ali Beyzoon's Publications.[in Arabic]
- Okbori, Abdullah bin Hossein (no date). *Al-Tebyan fi E'räb al-Quran* (The Explanation in diacritic of Quran), Amman and Riyadh: Bayt al-Afkar International.[in Arabic]
- Ragheb Esfahani, Hussein bin Muhammad (1991). *Mofradät Alfäz al-Quran* (Vocabulary words of the Qur'an). Beirut: Dar al-Qalam.[in Arabic]
- Rasani, Abdul Razzaq bin Rizqullah (2008). *Romuz al-Konuz fi Tafseer al-Ketab al-Aziz* (The secrets of the treasures in the interpretation of Valuable Book) . Makkah: Asadi Library.[in Arabic]
- Razi, Abul Fotuh Hossein bin Ali (1987). *Rawz al-Jenan and Ruh al-Jenan in Tafsir al-Qur'an* (Gardens of Paradises and Blessing of Paradises in Interpretation of Quran). Mashhad: Astan Quds Razavi Islamic Research Foundation.[in Persian]
- Razi, Fakhruddin Muhammad bin Omar (1999). *Mafatih al-Ghaib* (Secret keys) Beirut: Dar Ahya al-Torath al-Arabi.[in Arabic]
- Sadouq, Muhammad bin Ali (1992). *Man la Yahzaro hol-Faqih* (Who there is no Jurist with him), Qom: Islamic Publishing Office.[in Arabic]
- Samarqandi, Nasr bin Muhammad (no date). *Bahrul Uloom*. no place: no name.[in Arabic]
- Sayyed Qutb (1991), *Fi Zeläl al-Quran* (In the shadows of the Qur'an), Beirut and Cairo: Dar al-Shorouq.[in Arabic]
- Shobbar, Seyyed Abdullah (1986). *Al-Jawhar Al-Thamin fi Tafsir al-Kitab al-Mubin* (Valuable Jewelry in interpretation of Clear Book). Kuwait: Al-Alfin Library.[in Arabic]
- Soyuti, Jalaluddin (1983). *Al-Dorr al-Manthur fi al-Tafsir Bel-Ma'thur* (dispersed pearl in commentary by Tradition). Qom: Ayatollah Murashi Najafi Library.[in Arabic]
- Tabari, Abu Jaafar Muhammad bin Jarir (1991). *Jami al-Bayan fi Tafsir al-Qur'an*. Beirut: Dar al-Marefah.[in Arabic]

- Tabarsi, Fazl bin Hasan (1993). *Jame ol-Bayan Fi Tafseer el-Quran* (Comprehensive Explanation in interpretation of Quran). Tehran: Nasser Khosro.[in Arabic]
- Tabatabai, Seyyed Mohammad Hossein (1995). *Al-Mizan fi Tafsir al-Qur'an* (The Scale in commentary of Quran). Translated by Seyyed Mohammad Baqer Mousavi Hamedani, Qom: Islamic Publications Office.[in Arabic]
- Tamimi Amedi, Abdul Wahid bin Muhammad (1986). *Tasnif ol-Ghorar al-Hekam and Dorar al-Kalem* (Compilation of Brights of Wisdoms and Pearls of the Words). Qom: Maktab al-E'lam al-Eslami (School of Islamic Studies). [in Arabic]
- Thaalebi, Abdul Rahman bin Muhammad (1997). *Jawaher al-Hessan fi Tafsir al-Qur'an* (good Jewels in Interpretation of Quran). Beirut: Dar Ahya al-Torath al-Arabi.[in Arabic]
- Tusi, Muhammad bin Hasan (no date). *Al-Tabyan fi Tafsir al-Qur'an* (The Explanation in Interpretation of Quran). Beirut: Dar Ehya al-Torath al-Arabi.[in Arabic]
- Zamakhshari, Jarallah Mahmud bin Omar (1986). *Al-Kashshaf an Haqäeq ghawämez al-Tanzil wa Oyun al-Aqävil fi Wojuh al-Ta'vil* (Exploring the mysterious facts of the revealed and the fountains of the proverbs in the aspects of interpretation). Beirut: Dar al-Kitab al-Arabi.[in Arabic]

مجلة دراسات تفسيرية

جامعة المعارف الاسلامية

السنة ١٥ / ربيع عام ١٤٤٥ / العدد ٥٧

تفسير «الإستعفاف» وكيفية تحقيقها مع التركيز علي الآية ٣٣ من سورة النور

محمدهادي منصوري[١]

١. استاذ مساعد في قسم معارف القرآن و الحديث، جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

mansouri@maaref.ac.ir

معلومات المادة	ملخّص البحث
نوع المقال: بحث **تاريخ الاستلام:** ١٤٤٥/٠٤/٠٦ **تاريخ القبول:** ١٤٤٥/١١/٢٣	قدم القرآن الكريم طريقتي"النكاح و الإستعفاف" للتفاعل الصحيح مع الغريزة الجنسية.ووفقاً للقرآن، فإن الطريقة الصحيحة والوحيدة لإشباع الغريزة الجنسية هي الزواج، ولكن أولئك الذين لا يستطيعون الوصول إليها أُمروا بـ " الإستعفاف".والتحقيق الحاضر هو محاولة وصفية تحليلية لكشف معنى الإستعفاف وسببه وانواعه و كيفية تحقيقه في ضوء الآيات القرآنية مع التركيز على الآية ٣٣ من سورة النور. ومن نتائج البحث يمكن معرفة أن الإستعفاف هو الرغبة في ظهور حالة للنفس في منع حدوث الشهوة الجنسية بشكل غير لائق وتسود روح العفة. وفي التفاسير، فإن وجود وجهتي نظر حول المعنى الاصطلاحي للاستعفاف قد أحدث اختلافاً في اكتشاف المعنى الإلهي له؛ ولذلك يعتبره البعض عام والبعض يعتبره خاص. وبناء على نتائج البحث فإن الإستعفاف قسيم "الإنكاح" وهو خاص بمن لم يقدر على أي نوع من أنواع الزواج الدائم أو المؤقت، وتفسيره على أنه زواج مؤقت يتناسب مع عموم معنى الزواج لكنه لا يتفق مع سياق الآية. ومن حيث الأبعاد المعرفية، فإن الحل هو قبول النظرة الصحيحة للعالم، والاهتمام بالكرامة الإنسانية، وبناء على ذلك يمكن الاقتداء بفضائل العفة القرآنية. وأيضاً من آيات القرآن الكريم يتم الحصول على الحل الضبطي ويتضمن أربعة مجالات: التفكير والاجتماع والاستماع والتواصل.
الألفاظ المفتاحية	الآية ٣٣ من سورة النور، الغريزةالجنسية، العفة، الإستعفاف، الحلول الشخصية للاستعفاف.
الاقتباس:	منصوري، محمدهادي (١٤٤٥). تفسير «الإستعفاف» وكيفية تحقيقها مع التركيز على الآية ٣٣ من سورة النور. *مجلة دراسات تفسيرية*. ١٥ (١)، ٤٦ ـ ١٥. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.9
رمز DOI:	https://doi.org/10.22034/15.57.9
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، ايران.

نشریه علمی مطالعات تفسیری

سال ۱۵، بهار ۱۴۰۳، شماره ۵۷

تفسیر «استعفاف» و چگونگی دستیابی به آن با محوریت آیه ۳۳ سوره نور

محمدهادی منصوری[۱]

۱. استادیار گروه معارف قرآن و حدیث، دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

mansouri@maaref.ac.ir

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: پژوهشی

(۱۵ ـ ۳۹)

تاریخ دریافت:
۱۴۰۲/۰۷/۳۰

تاریخ پذیرش:
۱۴۰۳/۰۳/۱۲

چکیده

قرآن کریم برای تعامل صحیح با غریزه جنسی دو راهکار «نکاح و استعفاف» را ارائه نموده است. از منظر قرآن تنها راه صحیح برای ارضای غریزه جنسی، نکاح است، اما کسانی که دسترسی بدان ندارند، به «استعفاف» امر شده‌اند. نوشته پیش‌رو تلاشی است توصیفی ـ تحلیلی در آشکار ساختن چیستی، چرایی و چندگونگی استعفاف و چگونگی دستیابی به آن در پرتو آیات قرآن با تأکید بر آیه ۳۳ سوره نور. از یافته‌های پژوهش می‌توان دانست استعفاف، خواستن پدیداری حالتی برای نفس است که با آن از بروز نابه‌جای شهوت جنسی جلوگیری شود و روح پاکدامنی حاکم گردد. در تفاسیر، وجود دو دیدگاه درباره معنای اصطلاحی استعفاف، باعث اختلاف‌نظر در کشف مراد الهی از آن شده است؛ از این‌رو برخی امر به آن را عام و برخی خاص می‌دانند. بر پایه نتیجه پژوهش، استعفاف قسیم «انکاح» و مختص کسانی است که هیچ‌کدام از اقسام ازدواج دائم و موقت برایشان فراهم نیست و تفسیر آن به ازدواج موقت با عام بودن معنای استعفاف تناسب دارد، اما موافق با سیاق آیه نیست. راهکار استعفاف در ابعاد شناختی، پذیرش جهان‌بینی درست، توجه به کرامت انسانی است و بر اساس آن، الگوپذیری از اسوه‌های قرآنی عفاف نمود می‌یابد. همچنین از آیات قرآن کریم، راهکار کنترلی به‌دست می‌آید و چهار ساحت: پندار، دیدار، شنیدار و ارتباط را شامل می‌شود.

واژگان کلیدی

آیه ۳۳ نور، غریزه جنسی، عفت، استعفاف، راهکارهای فردی استعفاف.

استناد:

منصوری، محمدهادی (۱۴۰۳). تفسیر «استعفاف» و چگونگی دستیابی به آن با محوریت آیه ۳۳ سوره نور. *مطالعات تفسیری*. ۱۵ (۱)، ۴۶ ـ ۱۵. DOI: https://doi.org/10.22034/15.57.9

کد DOI:

https://doi.org/10.22034/15.57.9

ناشر:

دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

غریزه، امری فطری است که به قضاء حکیمانه الهی بر اساس نیازهای گوناگون زندگی در نهاد حیـوان و انسان قرار داده شده که به اقتضای شرائط و به تناسب نیازمندی‌ها تدریجاً بـروز مـی‌کنـد و بـه ارضـای نیازهای مربوطه بر می‌انگیزاند. غریزه جنسی یکی از مهم‌ترین غرائز است. قرآن کریم راهنمای سـعادت انسان‌ها، در آیات مختلفی درباره غریزه جنسی و نحوه تعامل با آن دستورهایی صادر فرموده است.

از مطالعات به دست می‌آید که سه نوع رویکرد افراطی، تفریطی و متعادل درباره غریزه جنسی وجود دارد. در رویکرد افراطی انسان محوریت دارد و هر آنچه موجب لذت بردن انسان می‌شود، پسندیده و جایز بوده و بشر برای تعامل با غریزه جنسی دارای آزادی گسترده‌ای است. بر اساس رویکرد تفریطی و رهبانیت، غریزه جنسی منفور است و باید سرکوب شود. این دو رویکرد، رویکردهای بشری است و هیچ‌یک مورد تأیید ادیان الهی نیست. دین اسلام رویکردی معتدلانه و مبتنی بر آموزه‌های وحیانی دارد. از این‌رو اسلام نه قائل به آزادی بی‌حصر و حد است و نه غریزه جنسی را منفور دانسته و آن را سرکوب می‌کند.

قرآن مجید در آیات ۳۲ و ۳۳ سوره نور چگونگی تعامل با غریزه جنسی را این‌گونه بیان می‌فرماید:

> وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَى مِنْكُمْ وَالصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ * وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ.
>
> و افراد بی‌همسرتان و شایستگان از بندگانتان و کنیزانتان را به ازدواج (یکدیگر) در آورید؛ اگر نیازمند باشند، خدا از بخشش خود آنان را توانگر می‌سازد و خدا گشایشگری داناست و کسانی که (وسایل) ازدواج نمی‌یابند، باید خویشتن‌داری کنند تا خدا از بخشش خود آنان را توانگر سازد ...».

از آیات مذکور دو دستور مهم قرآن درباره نحوه تعامل با غریزه جنسی دانسته می‌شود: یک) انکاح دو) استعفاف. درباره مسئله نکاح و ازدواج فراوان نوشته‌اند و تفاسیر متعددی درباره آن وجود دارد و اندیشمندان مسلمان به تفصیل، دیدگاه اسلام درباره نکاح را تبیین نموده‌اند. اما ظرایفی در این دو آیه وجود دارد که کمتر بدان پرداخته شده است. چیستی استعفاف، چرایی بیان آن پس از «انکحوا»، مراد از «لا یجدون نکاحا»، مسئله إغنای الهی، شمول امر به استعفاف نسبت به همسرداران و بی‌همسران یا مختص بودن استعفاف به بی‌همسران، چگونگی دستیابی به استعفاف و ... از مسائلی است که نگارنده را به پژوهشی مستقل درباره آنها واداشت تا آراء مفسران را درباره آن بکاود و تفسیری شفاف از «استعفاف» ارائه نماید.

مفهوم‌شناسی استعفاف

استعفاف باب استفعال از ریشه «ع‌ف‌ف» و به‌معنای طلب عفاف[۱] و وادار کردن نفس به عفت است.[۲] از برخی تعاریف اهل لغت دانسته می‌شود که کاربست استعفاف بیشتر در دو ساحت شهوت جنسی و مالی است.[۳] واژه «عفت» به‌معنای خویشتن‌داری در برابر هر گونه تمایل افراطی نفسانی و به‌طور خاص در برابر تمایلات بی‌بندوبار جنسی است. این واژه نقطه مقابل شهوت است و مانند آن دارای مفهوم عام و خاص است. جوهری و ابن‌منظور عفت را به‌معنای خودداری از انجام امر قبیح و ناپسند و حرام دانسته‌اند.[۴] راغب اصفهانی می‌نویسد: «العفة: حصول حالة للنّفس تمتنع بها عن غلبة الشّهوة»[۵] مصطفوی می‌نویسد: «این ماده در اصل به‌معنای حفظ نفس از تمایلات و شهوات نفسانی است؛ همان‌گونه که تقوا؛ یعنی حفظ نفس از انجام گناهان. پس عفت یک صفت درونی و تقوا مربوط به اعمال خارجی است.»[۶] برخی مفسران واژه «عفف» را به پارسایی، امتناع، ترک کردن معنا کرده‌اند.[۷]

در تفسیر ***مخزن العرفان*** می‌خوانیم:

> عفت حد وسط بین شره و خمود نفس است و آن میانه روی نمودن در اعمال قوای بهیمیه است که نه واقع گردد در فسق و فجور و زیاده‌روی در اعمال قوای شهویه تا آنکه قوای حیوانی قوی گردد و مثل اسب شرور صاحب خود را به زمین زند و دیگر جلوگیری آن مشکل گردد و نه آنکه چنان مسامحه نماید در مقتضیّات قوای شهویه که قوا و مشاعر وی ضعیف گردد و به خود نفس گرفتار شود و از کار بیفتد و بار او را به منزل نرساند.[۸]

اینکه «عفف» به باب استفعال رفته است، نکته‌ای دارد که زمخشری بدان اشاره نموده است. وی معتقد است «استعفاف» به‌معنای تلاش فراوان در عفت و کف نفس است، گویا انسان مُستعِفّ، از خودش عفاف را طلب می‌کند و نفس خویش را بر آن وا می‌دارد.[۹]

---

۱. ابن‌اثیر، ***النهایة***، ج ۳، ص۲۶۴؛ ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۹، ص ۲۵۳.
۲. اندلسی، ***البحر المحیط***، ج ۸، ص ۳۹.
۳. ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۹، ص ۲۵۳.
۴. جوهری، ***الصحاح***، ج ۴، ص ۱۴۰۵؛ ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۹، ص ۲۵۳.
۵. راغب اصفهانی، ***مفردات***، ص ۵۷۳.
۶. مصطفوی، ***التحقیق***، ج ۸، ص ۱۸۰.
۷. طبرسی، ***مجمع البیان***، ج ۳، ص ۱۷؛ رازی، ***روض الجنان و روح الجنان***، ج ۱۴، ص ۱۳۵؛ رازی، ***مفاتیح الغیب***، ج ۹، ص ۴۹۹.
۸. أمین اصفهانی، ***مخزن العرفان***، ج ۱، ص ۵۹.
۹. زمخشری، ***الکشاف***، ج ۳، ص ۲۳۷.

بر پایه آراء صاحب‌نظران می‌توان دانست استعفاف، خواستن حالتی است که با آن بتوان از بروز نابه‌جای شهوت جلوگیری نمود.

انواع عفت در قرآن

در چهار آیه از آیات قرآن کریم، چهار کلمه از ریشه «ع‌ف‌ف» به‌کار رفته است (که یکی از باب تفعل و سه واژه دیگر از باب استفعال است):

الف) بقره / ۲۷۳: «التعفف»؛ ب) نساء / ۶: فلیستعفف؛ ج) نور / ۳۳: لیستعفف؛ د) نور / ۶۰: یستعففن.

معنای مشترک در هر چهار کلمه «خویشتن‌داری» است که متناسب با سیاق آیات آنچه را که از آن خویشتن‌داری شده یا باید از آن خویشتن‌داری کرد، متفاوت است.

قرآن کریم به مهم‌ترین انواع عفت پرداخته است که در برخی از آیات واژه‌ای از ریشه «عفف» به‌کار رفته و در برخی دیگر بدون کاربست واژه‌ای از آن ریشه، نوعی از عفت بیان شده است. اهم موارد عفت عبارت است از:

۱. عفت دامن (پاکدامنی)

پاکدامنی یا عفت دامن به‌معنای مهار طوفان غریزه جنسی و مدیریت آن در چارچوب دستورات شرعی است. خدای متعال می‌فرماید:

وَلْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لَا يَجِدُونَ نِكَاحًا حَتَّى يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ.[۱]

و کسانی که (وسایل) ازدواج نمی‌یابند، باید خویشتن‌داری کنند تا خدا از بخشش خود آنان را توانگر سازد.

واژه «لِيَسْتَعْفِفْ» صیغه امر است که دلالت بر وجوب دارد؛ یعنی خدای متعال به کسانی که به دلایلی توان پیمان زناشویی را ندارند، دستور می‌دهد خویشتن‌دار باشند و دامن خویش به گناهان جنسی آلوده نسازند.

در آیه ۶۰ سوره نور پس از استثناء کردن زنان قواعد (زنانی که به دلیل کهولت سن دیگر امیدی به ازدواج ندارند) از حکم وجوب حجاب، می‌فرماید: «وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ».[۲] استعفاف مذکور به قرینه سیاق، خویشتن‌داری از کشف حجاب است. دستور حجاب که در آیات دیگر[۳] مطرح شده برای آن است که عوامل تحریک غریزه جنسی در اجتماع مهار شود و زن با رعایت حجاب، زمینه عفت‌ورزی را برای

---

۱. نور / ۳۳.

۲. و اینکه خویشتن‌داری کنند برایشان بهتر است.

۳. نظیر: احزاب / ۵۹ و ... .

خود و جامعه فراهم سازد. این مهم اگر چه برای زنان قواعد واجب نشده اما عبارت «وَأَنْ يَسْتَعْفِفْنَ خَيْرٌ لَهُنَّ» به ما می‌فهماند آنچه برای سعادت و رستگاری انسان (در هر سن‌وسالی که باشد) بهتر است، عفت‌ورزی است.

۲. عفت اقتصادی

یکی دیگر از مواردی که قرآن کریم دستور به استعفاف داده، خویشتن‌داری در امور اقتصادی به‌معنای بهره‌وری هدایت‌یافته و مهارشده امور مربوط به حیطه اقتصاد است.

خدای سبحان در آیه ۶ سوره نساء می‌فرماید:

وَابْتَلُوا الْيَتَامَى حَتَّى إِذَا بَلَغُوا النِّكَاحَ فَإِنْ آنَسْتُمْ مِنْهُمْ رُشْدًا فَادْفَعُوا إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ وَلَا تَأْكُلُوهَا إِسْرَافًا وَبِدَارًا أَنْ يَكْبَرُوا وَمَنْ كَانَ غَنِيًّا فَلْيَسْتَعْفِفْ وَمَنْ كَانَ فَقِيرًا فَلْيَأْكُلْ بِالْمَعْرُوفِ فَإِذَا دَفَعْتُمْ إِلَيْهِمْ أَمْوَالَهُمْ فَأَشْهِدُوا عَلَيْهِمْ وَكَفَى بِاللَّهِ حَسِيبًا.[۱]

دستور به خویشتن‌داری (استعفاف) در این آیه اگرچه مربوط به اموال یتیم است؛ اما با الغاء خصوصیت می‌توان آن را حاکم بر نظام اقتصادی اسلامی دانست. اخلاق اقتصادی در اسلام عهده‌دار تبیین اصول و مبانی این نوع عفت‌ورزی است که در نگاه کلی شامل مباحث ذیل است:

الف) تبیین دیدگاه اسلام درباره میزان ارزش اموال دنیا و دارایی و نداری آن.

ب) ارائه اصول چگونگی کسب درآمد و ثروت.

ج) ارائه چارچوب برای نحوه به‌کارگیری ثروت و دارایی.[۲]

خدای متعال در جایی دیگر در توصیف کسانی که باید انفاق درباره آنها صورت گیرد، چنین می‌فرماید:

لِلْفُقَرَاءِ الَّذِينَ أُحْصِرُوا فِي سَبِيلِ اللَّهِ لَا يَسْتَطِيعُونَ ضَرْبًا فِي الْأَرْضِ يَحْسَبُهُمُ الْجَاهِلُ أَغْنِيَاءَ مِنَ التَّعَفُّفِ.[۳]

[صدقه‌ها] برای نیازمندانی است که در راه خدا باز داشته شده‌اند و نتوانند [برای جستن روزی] در زمین سفر کنند، [ولی] نادان ایشان را به سبب خویشتن‌داری توانگر پندارد.

---

۱. و یتیمان را بیازمایید تا آنگاه که به حد [بلوغ و توان] زناشویی برسند، پس اگر از آنان رشدی ـ خردمندی و حسن تدبیر ـ بدیدید، مال‌هاشان را به خودشان بدهید و آنها را به گزاف و شتاب [از ترس آن] که مبادا بزرگ شوند [و مال‌ها را باز ستانند] مخورید و هرکه بی‌نیاز بود [از آن مال] خویشتن‌داری کند و هر که نیازمند و تهیدست بود به اندازه‌ای که شایسته باشد بخورد و چون مالشان را بدیشان دهید بر آنان گواه گیرید و خدا حسابرسی بسنده است.

۲. دیلمی و آذربایجانی، ***اخلاق اسلامی***، ص ۲۳۲ ـ ۲۰۷.

۳. بقره / ۲۷۳.

در آیه مذکور، واژه «تعفف» بر عفت اقتصادی حتی در زمان نیاز رهنمون است. کسانی که امور دنیایی‌شان بر محور عفت می‌چرخد، در زمان نیاز نیز عفت ورزند. قرآن کریم این هنجار اقتصادی را چنین رفتارشناسی می‌فرماید:

تَعْرِفُهُمْ بِسِيمَاهُمْ لَا يَسْأَلُونَ النَّاسَ إِلْحَافًا.

آنان را به نشان چهره‌شان می‌شناسی، از مردم به اصرار چیزی نخواهند.

بر این اساس قرآن کریم، تعفف را برای نیازمندان پسندیده دانسته و این‌گونه فقراء را شایسته انفاق برمی‌شمارد.

۳. عفت کلام

خدای متعال به مسلمانان دستور فرموده که با مردم نیکو سخن بگویند.[۱] در قرآن کریم واژه‌ای از ریشه «ع‌ف‌ف» برای «عفت در کلام» به‌کار نرفته است؛ اما دو دسته از آیات قرآن بر عفت‌مداری در لحن گفتار و نیز به‌کارگیری واژگان عفیفانه دلالت دارد:

الف) آیاتی که دستور به رعایت عفت در تکلم با نامحرمان دارد: «فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ»؛[۲] «وَلَكِنْ لَا تُوَاعِدُوهُنَّ سِرًّا إِلَّا أَنْ تَقُولُوا قَوْلًا مَعْرُوفًا».[۳]

ب) آیات دیگری که با به‌کارگیری واژگان مناسب درباره مسائل زناشویی و ...، سبک نیکو سخن‌گفتن و انتخاب و کاربست واژگان را (به‌ویژه درباره مسائل جنسی) می‌آموزد. در اینجا به چند نمونه از مصادیق کاربست عفت کلام در آیات اشاره می‌شود:

ـ «أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ»:[۴] برخی آن را کنایه از حالت جنابت دانسته‌اند.[۵] کلینی می‌نویسد: حلبی از امام صادق‌علیه‌السلام درباره معنای «أَوْ لَامَسْتُمُ النِّسَاءَ» پرسید، امام‌علیه‌السلام فرمود: «مراد جماع (آمیزش جنسی) است، اما خدا بسیار پوشنده است و پوشش را دوست دارد؛ به همین دلیل آن‌گونه که شما نام می‌برید، نام نبرده است».»[۶] برخی تفاسیر ادبی نیز «لَامَسْتُمُ» را کنایه از جماع دانسته‌اند.[۷]

---

۱. «وَقُولُوا لِلنَّاسِ حُسْنًا» (بقره / ۸۳)؛ «وَقُولُوا لَهُمْ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (نساء / ۵)؛ «وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا» (احزاب / ۳۲).
۲. احزاب / ۳۲.
۳. بقره / ۲۳۵.
۴. نساء / ۴۳؛ مائده / ۶.
۵. حسینی همدانی، ***انوار درخشان***، ج ۴، ص ۶۶.
۶. کلینی، ***الکافی***، ج ۵، ص ۵۵۵.
۷. ابن‌هائم، ***التبیان***، ج ۱، ص ۱۳۹.

ـ «فَلَمَّا قَضَى زَيْدٌ مِنْهَا وَطَرًا زَوَّجْنَاكَهَا»:[۱] آیه شریفه داستان ازدواج پیامبرﷺ با زینب (همسر مطلقه زید پسرخوانده پیامبرﷺ) را بیان می‌کند. واژه «وطراً» به‌معنای نیاز اساسی و مهم است که در اینجا منظور استمتاع جنسی است. شیخ طوسی «وطر» را به‌معنای نیاز و حاجت و برآوردن شهوت می‌داند.[۲]

ـ «الرَّفَثُ إِلَى نِسَائِكُمْ»:[۳] ابن‌منظور می‌نویسد: «الرَّفَثُ: جماع و غیر آن از چیزهایی که بین مرد و همسرش در حالت آمیزش واقع می‌شود، یعنی بوسیدن و حرف‌های عاشقانه و مانند اینها».[۴] طبری می‌نویسد: «فأما الرفث فإنه كناية عن الجماع في هذا الموضع؛ رفث در اینجا کنایه از جماع است.»[۵] ابن‌عباس «رفث» را به «جماع» تفسیر کرده است.[۶] برخی از مفسران معاصر «رفث» را به‌معنای سخن‌گفتن پیرامون مسائل جنسی دانسته‌اند که به همین مناسبت گاه در خود آمیزش جنسی نیز به‌کار می‌رود و در آیه مورد بحث از این قبیل است.[۷]

نکته مهمی که از آیات و روایات استفاده می‌شود اینکه عفت از بزرگترین فضایل انسانی است و هیچ کسی در سیر الی‌الله بدون داشتن عفت به جایی نمی‌رسد. در زندگی دنیا نیز آبرو و حیثیت و شخصیت انسان در گرو عفت است و همان‌گونه که تمایلات نفسانی انسان‌ها متفاوت است، عفت نیز دارای درجات و انواعی است.

کارکرد و مفهوم بلوغ در قرآن کریم

از واژگان مرتبط با بحث استعفاف، واژه «بلوغ نکاح» است که برای فهم بهتر آیه ۳۳ سوره نور بایسته است مفهوم «بلوغ» را از منظر آیات قرآن کریم بازشناخت؛ زیرا دستور نکاح و استعفاف مربوط به کسانی است که به سن بلوغ رسیده باشند.

در قرآن کریم سه تعبیر «بلوغ نکاح،[۸] بلوغ أشدّ[۹] و بلوغ حُلم»[۱۰] ناظر به انواع بلوغ انسان است.

---

۱. احزاب / ۳۷.
۲. طوسی، ***التبیان***، ج ۸، ص ۳۴۵.
۳. بقره / ۱۸۷.
۴. ابن‌منظور، ***لسان العرب***، ج ۲، ص ۱۵۳.
۵. طبری، ***جامع البیان***، ج ۲، ص ۹۴.
۶. ثعالبی، ***جواهر الحسان***، ج ۱، ص ۳۹۰.
۷. مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۱، ص ۶۵۰.
۸. نساء / ۶.
۹. یوسف / ۲۲؛ «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ».
۱۰. نور / ۵۹.

ابن‌عاشور تعبیر «بلوغ النکاح» را به حذف مضاف می‌داند؛ یعنی بلوغ وقت النکاح.[۱] شیخ طوسی بلوغ نکاح را به قدرت بر جماع معنا کرده است.[۲] آلوسی و ملافتح‌الله کاشانی نیز بلوغ نکاح را به‌معنای بلوغ جنسی دانسته‌اند.[۳]

اصطلاح «بَلَغَ أشَد» در سوره‌های یوسف،[۴] قصص[۵] و احقاف[۶] به‌کار رفته است. در سوره احقاف آمده است: «حَتَّى إِذَا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَبَلَغَ أَرْبَعِينَ سَنَةً».[۷] مفسران در تفسیر «بلوغ أشدّ» اختلاف‌نظر دارند؛ برخی آن را به‌معنای بلوغ جنسی، و عده‌ای مرحله‌ای بعد از بلوغ جنسی دانسته‌اند.[۸]

بنابراین از نگاه قرآن کریم بلوغ دارای انواعی است. مراد از «بلغ الحُلُم» بلوغ شرعی است. «بلغ أشد» یا «بلغ اربَعین سَنَه» بلوغ عقلی و عبارت «بلَغ النِّکاح» بلوغ جنسی و جسمی را بیان می‌نماید.

دیدگاه مفسران درباره استعفاف

در چند محور می‌توان دیدگاه مفسران درباره استعفاف را بررسید:

۱. حکم استعفاف

در آیات مورد بحث (۳۲ و ۳۳ سوره نور) دو امر وجود دارد: «أنکحوا» (امر صیغه ۹)، «لیستعفف» (امر صیغه ۱).

بر اساس قواعد علم اصول فقه، امر دلالت بر وجوب دارد. در باره این دو واژه مفسران در وجوب استعفاف هیچ اختلاف‌نظری ندارند؛ زیرا آنان معتقدند خویشتن‌داری از محرمات الهی به طور قطع واجب است، اما درباره حکم مستفاد از «أنکحوا» سه احتمال وجوب، ندب و اباحه مطرح شده است.[۹] این احتمال‌ها بر پایه وجود قرینه بر عدم دلالت امر «انکحوا» بر وجوب یا عدم وجود چنین قرینه‌ای پدید آمده است.[۱۰]

همچنین به قرینه سیاق و روایاتی که درباره این آیه وارد شده، مراد از نکاح در «انکحوا» نکاح دائم است و شامل نکاح موقت نمی‌شود.

---

۱. ر. ک: ابن‌عاشور، ***التحریر و التنویر***، ج ۴، ص ۲۹.
۲. ر. ک: طوسی، ***التبیان***، ج ۳، ص ۱۱۷.
۳. آلوسی، ***روح المعانی***، ج ۲، ص : ۴۱۵ و نیز: کاشانی، ***تفسیر منهج الصادقین***، ج ۲، ص ۴۲۷.
۴. یوسف / ۲۲: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ».
۵. قصص / ۱۴: «وَلَمَّا بَلَغَ أَشُدَّهُ وَاسْتَوَى آتَيْنَاهُ حُكْمًا وَعِلْمًا وَكَذَلِكَ نَجْزِي الْمُحْسِنِينَ».
۶. احقاف / ۱۵.
۷. احقاف / ۱۵.
۸. رازی، ***مفاتیح الغیب***، ج ۲۴، ص ۵۸۳.
۹. ابن‌عربی، ***احکام القرآن***، ج ۳، ص ۳۸۰؛ مقدس اردبیلی، ***زبدة البیان***، ص ۵۰۴.
۱۰. ر. ک: مقدس اردبیلی، ***زبدة البیان***، ص ۵۰۵ ـ ۵۰۴.

۲. تفسیر استعفاف

با دقت در آراء مفسران، می‌توان به یک وجه اشتراک و یک وجه افتراق دست یافت؛ وجه اشتراک همه مفسران آن است که استعفاف را با توجه به‌معنای لغوی آن تفسیر کرده‌اند؛ یعنی تلاش برای عفت‌ورزیدن و مرتکب فحشا و زنا نشدن.[۱]

وجه افتراق مفسران، در چگونگی رسیدن به استعفاف است. بیشتر مفسران راهکاری در این باره مطرح نکرده‌اند، اما مفسرانی که طریق تحقق استعفاف را متذکر شده‌اند چیزی فراتر از روایات بیان نکرده‌اند. روایات در این زمینه دو دسته است؛ برخی از روایات استعفاف را از مسیر ازدواج میسر دانسته و دسته‌ای دیگر طریقی غیر از ازدواج را معرفی نموده‌اند. مسئله این است که آیا با توجه به تقابلی که امر به انکاح و استعفاف مد نظر در دو آیه است، باز هم ازدواج را می‌توان به‌عنوان راه رسیدن به استعفاف مطرح کرد؟ بر اساس روایات در اینجا دو احتمال تفسیری در منابع وجود دارد:

الف) استعفاف از طریق ازدواج محقق می‌شود.

مستند این رأی روایتی است در ***الکافی*** که امام صادق‌علیه‌السلام در تفسیر «**لیستعفف**» (نور / ۳۳) فرمود: «**یتزوّجوا حَتَّي يُغْنِيَهُمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ**».[۲]

فیض کاشانی معتقد است شاید معنای روایت آن باشد که ایشان با ازدواج کردن عفت بورزند تا آنکه از این طریق غنی شوند.[۳] از این‌رو کلینی بابی را در ***الکافی*** با عنوان «**بَابُ أَنَّ التَّزْوِيجَ يَزِيدُ فِي الرِّزْقِ**» مطرح نموده که بر این مهم دلالت دارد.[۴] در روایتی صحیح السند از امام صادق‌علیه‌السلام منقول است: «**جَاءَ رَجُلٌ إِلَي النَّبِيِّ صلي الله عليه و آله فَشَكَا إِلَيْهِ الْحَاجَةَ فَقَالَ تَزَوَّجْ فَتَزَوَّجَ فَوُسِّعَ عَلَيْهِ**».[۵]

بررسی

ظاهر آیه ۳۲ و ۳۳ سوره نور به قرینه سیاق بر جداگانگی مراد خدا از «انکحوا» و «لیستعفف» دلالت دارد. به این معنا که خدای سبحان می‌فرماید: عذب‌هایتان را به ازدواج درآورید (و از فقر هم نترسید)؛ زیرا اگر فقیر باشند، خدا از فضلش ایشان را بی‌نیاز خواهد کرد. بر این اساس روایاتی که بر کارکرد تزویج در فراوانی رزق دلالت دارد، ناظر به همین وعده الهی صادر شده است.

---

۱. طوسی، ***التبیان***، ج ۷، ص ۴۳۳؛ اندلسی، ***البحر المحیط***، ج ۸، ص ۳۹؛ بیضاوی، ***أنوار التنزیل و أسرار التأویل***، ج ۴، ص ۱۰۶.
۲. کلینی، ***الکافی***، ج ۵، ص ۳۳۱.
۳. فیض کاشانی، ***تفسیر الصافی***، ج ۳، ص ۴۳۳.
۴. کلینی، ***الکافی***، ج ۵، ص ۳۳۰.
۵. مجلسی، ***مرآة العقول***، ج ۲۰، ص ۱۹.

اما آیه ۳۳ به قرینه «**لا یجدون نکاحا**» در مقام بیان دستور به کسانی است که در حال حاضر به دلایلی شرایط ازدواج را ندارند.[۱] این گروه مأمور به عفت‌ورزی‌اند. از این‌رو است که مقدس اردبیلی معتقد است:

فالصبر و العفّة إنّما يرغّب فيهما بعد عدم وجدان مايتمكّن به من التزويج أصلا لا من يجد شيئا في الجملة، فلاينبغي طلب الصبر و العفّة ليجد مالا كثيرا أو يصير غنيّا.[۲]

بنابراین استعفافی که در آیه ۳۳ مطرح است از طریق ازدواج نمی‌تواند باشد، اما روایاتی که «لیستعفف» را به «ازدواج» معنا کرده‌اند از دو حال خارج نیستند:

۱. مراد، نهی از ازدواج بوده و حرف لا از ابتدای آن روایات ساقط شده است.[۳]

۲. مراد از «انکحوا» ازدواج دائم است و منظور از ازدواج در تفسیر «لیستعفف» ازدواج موقت (متعه) است. چنان‌که مصحح ***الکافی*** (علی‌اکبر غفاری) در پاورقی حدیث مذکور بدان اشاره نموده است.[۴] مؤید این نظر روایاتی است که در باب کراهت متعه در صورت بی نیازی،[۵] وارد شده است.

از آنچه گفته شد بطلان رأی برخی از مفسران اهل‌سنت که قائلند آیه ۳۳ سوره نور بر بطلان متعه دلالت می‌نماید، آشکار می‌گردد. (قاسمی، ۱۴۱۸: ۷ / ۳۸۳)

بنابراین به قرینه سیاق، «لیستعفف» را نمی‌توان به ازدواج معنا نمود و اگر قرار شد به ازدواج معنا شود، نمی‌توان آن را به‌معنای ازدواج دائم دانست.

ب) استعفاف از طریق اموری مانند: روزه گرفتن، نظر در ملکوت آسمان‌ها و زمین،[۶] تمرکز بیشتر بر عبادت خدا[۷] و ... محقق می‌شود. مفسران فریقین مستند به روایتی از پیامبر اکرمﷺ[۸] روزه را به‌عنوان

---

۱. زمخشری، ***الکشاف***، ج ۳، ص ۲۳۸.

۲. مقدس اردبیلی، ***زبدة البیان***، ص ۵۰۶.

۳. فیض کاشانی، ***تفسیر صافی***، ج ۳، ص ۴۳۳.

۴. کلینی، ***الکافی***، ج ۵، ص ۳۳۰.

۵. وَ عَنْهُ عَنِ الْمُخْتَارِ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ الْمُخْتَارِ وَعَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَسَنِ عَنْ عَبْدِاللَّهِ بْنِ الْحَسَنِ الْعَلَوِيِّ جَمِيعاً عَنِ الْفَتْحِ بْنِ يَزِيدَ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَاالْحَسَنِ عَنِ الْمُتْعَةِ فَقَالَ هِيَ حَلَالٌ مُبَاحٌ مُطْلَقٌ لِمَنْ لَمْ يُغْنِهِ اللَّهُ بِالتَّزْوِيجِ فَلْيَسْتَعْفِفْ بِالْمُتْعَةِ. (حرعاملی، ***وسائل الشیعة***، ج ۲۱، ص ۲۲)

۶. قال عكرمة في قوله «وَ لْيَسْتَعْفِفِ الَّذِينَ لا يَجِدُونَ نِكاحاً» قال: هو الرجل يري المرأة فكأنه يشتهي، فإن كانت له امرأة فليذهب إليها و ليقض حاجته منها و إن لم يكن له امرأة فلينظر في ملكوت السموات و الأرض حتي يغنيه اللّه. (ابن‌کثیر، ***تفسیر القرآن العظیم***، ج ۶، ص ۴۸)

۷. من لم تتق نفسه إلي النكاح فالأولي له التخلي لعبادة الله تعالي. (قرطبی، ***الجامع لأحکام القرآن***، ج ۱۲، ص ۲۴۳)

۸. فیض کاشانی، ***الوافی***، ج ۲۱، ص ۱۹؛ نیز ، ***تفسیر الصافی***، ج ۳، ص ۴۳۳. «قال النبي يا معشر الشبان من استطاع منكم الباءة فليتزوّج و من لم يستطع فعليه بالصوم فانّه له وجاء». نیز بنگرید به: ماتریدی، ***تأویلات أهل السنة***، ج ۷، ص ۵۵۷.

یکی از راه‌های استعفاف معرفی کرده‌اند.[۱] ابن‌عربی پس از ذکر روایتی که تحقق استعفاف را به «صوم» معنا می‌کند، چنین می‌نویسد: «و هو أصحّ الأقوال لانتظام القرآن فيه و الحديث و اللفظ و المعني، واللّه أعلم».[۲] همچنین در ***کشف الاسرار*** آمده است: «اما اگر توقان نفس و غلبه شهوت بود و اهبت نکاح و استطاعت نبود دفع توقان و کسر شهوت خویش به روزه کند.»[۳] رسعنی با استناد به روایت ابن‌مسعود که از صحیحین[۴] نقل کرده، معتقد است سودمندترین راه تعیین شده برای استعفاف، روزه گرفتن است.[۵]

درباره اینکه مراد از فراز «لا يجدون نكاحا» چیست، دو احتمال مطرح است:

۱. مضاف در تقدیر است؛ یعنی «لا يجدون طول نكاح».[۶] آیه ۲۵ سوره نساء: «وَمَنْ لَمْ يَسْتَطِعْ مِنْكُمْ طَوْلًا أَنْ يَنْكِحَ الْمُحْصَنَاتِ الْمُؤْمِنَاتِ» مؤید این احتمال است. بنابراین منظور از نکاح، توانگری مالی برای نکاح است.

۲. گفته شده نکاح در این آیه یعنی ما تنکح به. در تفسیر ***الهداية الى بلوغ النهاية*** آمده است:

> فالنكاح في هذا الوضع: اسم لما ينكح به من المهر و النفقة فسمي ما ينكح به نكاح، كما قيل: لما يلتحف به كاف و لما يرتدي به رداء و لما يلبس لباس.[۷]

بر این اساس آیا تنها کسی که توان مالی ندارد مأمور به استعفاف است یا اینکه دستور استعفاف عمومیت دارد و شامل هر فردی است که به هر دلیلی نمی‌تواند ازدواج کند؟ احتمال دوم با سیاق آیات سازگار است. از این‌رو زمخشری می‌نویسد:

> مراد از نکاحا در «لایجدون نکاحا» می‌تواند شامل مورد مناسب برای ازدواج یا مال لازم برای فراهم‌سازی ازدواج بشود.[۸]

---

۱. در برخی منابع، با اندکی تفاوت این‌گونه روایت شده است: و قد روي ابن‌مسعود عن رسول اللّه صلي اللّه عليه و سلّم أنه قال: «يا معشر الشباب عليكم بالباءة، فمن لم يجد فعليه بالصّيام فإنه له و جاء». (ابن‌جوزی، ***زاد المسير فی علم التفسير***، ج ۳، ص ۲۹۳.)

۲. ابن‌عربی، ***احکام القرآن***، ج ۳، ص ۱۳۸۱.

۳. میبدی، ***کشف الاسرار و عدة الابرار***، ج ۶، ص ۵۲۳.

۴. وی می‌نویسد: «و أنجع الأدوية المعينة علي العفة: الصوم؛ لما أخرج في الصحيحين من حديث ابن‌مسعود رضي اللّه عنه قال: قال رسول اللّه صلّي اللّه عليه و [آله و] سلّم: «يا معشر الشباب! من استطاع منكم الباءة فليتزوج، فإنه أغض للبصر و أحصن للفرج و من لم يستطع فليصم، فإن الصوم له وجاء».

۵. رسعنی، ***رموز الکنوز***، ج ۵، ص ۲۴۴.

۶. قرطبی، ***الجامع لأحكام القرآن***، ج ۱۲، ص ۲۴۳.

۷. مکی بن حموش، ***الهداية إلى بلوغ النهاية***، ج ۸، ص ۵۰۸۲.

۸. زمخشری، ***الکشاف***، ج ۳، ص ۲۳۸.

اما درباره احتمال نخست باید دانست، گرچه با یکی از معانی لغوی مطرح‌شده درباره استعفاف؛ یعنی «کف عن طلب الناس» سازگار است، اما با عمومیت دستور استعفاف همخوانی ندارد و به همین جهت تضعیف شده است.[۱]

چگونگی دستیابی به استعفاف در هندسه آیات قرآن کریم

اسلام برای کنترل و اصلاح رفتار جنسی، بسیار روشمند عمل کرده و راهکارهایی با محوریت «عفت‌ورزی انسان» ارائه نموده است که می‌توان آن را به دو بخش: فردی و اجتماعی تقسیم کرد؛ بخش فردی مشتمل بر راهکارهایی است که ناظر به فرد است و انسان را برای کنترل غریزه جنسی توانمند می‌سازد؛ بخش دوم ناظر به جامعه و محیطی است که انسان در آن زندگی می‌کند و در واقع شرح وظایفی است که قرآن برای محیط بیرونی انسان تنظیم نموده است. این نوشتار ناظر به بخش اول است و پرداختن به بحث راهکارهای اجتماعی مقاله‌ای دیگر می‌طلبد.

راهکارهای فردی را می‌توان در دو ساحت بینشی (معرفتی) و رفتاری (کنشی ـ واکنشی) بررسید:

۱. ساحت بینش (معرفت)

انسان به خودی خود و صرف‌نظر از جامعه به چیزهایی نیاز دارد تا بتواند در برابر خواهش‌های نادرست شهوانی، خویشتن‌داری نماید. اولین نیازمندی انسان در این زمینه، کسب آگاهی‌های لازم است؛ یعنی نیاز به آموختن مطالبی دارد که پشتوانه فکری‌اش تأمین شود. راهکارهای آموزشی قرآن در زمینه جنسی پاسخگوی این مهم است. پس از آن نوبت به راهکار سازمان‌یافته‌ای می‌رسد که نقش کنترل ورودی‌ها و محرک‌های جنسی را برعهده دارد. این دو شیوه (معرفتی و مهارتی) در واقع بخش پیشگیرانه را تشکیل می‌دهند، اما قرآن مجید برای کسی که نتواند دو راهکار مذکور را به‌طور کامل انجام دهد و دچار آسیب جنسی شود نیز نسخه شفابخشی ارائه می‌کند که متشکل است از مجموعه راهکارهای درمانی قرآن در زمینه فردی.

راهکارهای بینشی برای عفت‌ورزی فردی عبارت است از: «پذیرش جهان‌بینی درست، توجه به کرامت انسانی، آموختن مسائل جنسی، آموختن شیوه‌های کنترل تحریکات جنسی، شناخت الگوهای قرآنی عفاف و شناخت پیامدهای انحراف جنسی».

ـ پذیرش جهان‌بینی درست

یکی از پایه‌ای‌ترین مسائلی که باید انسان برای کنترل و تعدیل غریزه جنسی بدان توجه کند، نوع

---

۱. بنگرید به: قرطبی، ***الجامع لأحکام القرآن***، ج ۱۲، ص ۲۴۳.

نگاهی است که به سیستم آفرینش جهان دارد.

هدفمند یا بدون غایت دانستن داستان خلقت تأثیر شگرفی در تعامل با غریزه جنسی دارد. به بیان دیگر مهم‌ترین عامل چگونگی تعامل انسان‌ها با غریزه جنسی، چارچوب اندیشه‌ای و نظرگاه آنان نسبت به ساختار آفرینش است. اینکه خدا یا غیر خدا محور امور دانسته شود، بازتابی بسیار متفاوت دارد. اگر بشر، عالم را هدف نهایی خلقت تصور کند یا آفرینش را عبث بینگارد یا انسان‌محوری را آینه تفکراتش قرار دهد، تمام هم و غمش مصروف چشیدن لذت‌های این‌جهانی و در اوج آن لذت جنسی می‌شود. مکتب‌هایی چون اومانیسم[1] و به تبع آن مارکسیم،[2] نهلیسم[3] و ... این ایدئولوژی را پیروی می‌کند که نتیجه‌اش در کشورهای غربی کاملاً مشهود است.

اما نگاه قرآن مجید به دنیا، نگاه مقدمه‌ای به منظور رسیدن به جهانی جاودان است. دنیا را ناپایدار می‌داند و نعمت‌هایش را زوال‌پذیر. ظرف را کوچک‌تر از مظروف معرفی می‌نماید و می‌فهماند که بی‌نهایت‌طلبی انسان را در این جهان پاسخی نیست و دنیا گنجایش بُعد فراجهانی او را ندارد. با این تفکر است که عقل سلیم سرانجامِ پایدار آن‌جهانی را به شهوت‌های ناپایدار دنیوی نمی‌فروشد و چنین معامله‌ای را سفهی می‌داند. به‌همین جهت قرآن چارچوب اندیشه درست را به انسان‌ها ارائه کرده و خدامحوری را در مقابل انسان‌محوری و ... به‌عنوان جهان‌بینی صحیح و کارآمد معرفی می‌نماید. در سوره آل‌عمران می‌فرماید:

زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاءِ وَالْبَنِينَ وَالْقَنَاطِيرِ الْمُقَنْطَرَةِ مِنَ الذَّهَبِ وَالْفِضَّةِ وَالْخَيْلِ الْمُسَوَّمَةِ وَالْأَنْعَامِ وَالْحَرْثِ ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ. (آل‌عمران / ۱۴)

دوستی‌کام‌ها و آرزوها از زنان و پسران و مال‌های گردکرده و بر هم نهاده از زر و سیم و اسبان نشاندار و دیگر چهارپایان ـ از شتران و گاوان و گوسفندان ـ و کشتزارها ـ و باغ و بوستان ـ در نظر مردم دل‌فریب آمده اینها کالای ناچیز زندگانی این جهان است و سرانجام نیک نزد خداست.

در طراحی نظام آفرینش، سایر موجودات در خدمت انسان است تا راه کمال بپوید و به سعادت نائل گردد. مطابق این جهان‌بینی اسلامی آنچه دین ارائه می‌دهد، با هدف رشد و تعالی است.

اگر انسان این چارچوب را پذیرفت، دیگر مستانه در پی شهوترانی نخواهد بود؛ بلکه راه اعتدال را می‌پوید و از شهوت به‌عنوان وسیله‌ای برای رسیدن به کمال و سعادت ابدی استفاده می‌نماید. قرآن کریم در این زمینه می‌فرماید:

---

1. Humanism.
2. Marxsm.
3. Nihilism.

اللَّهُ الَّذِي خَلَقَكُمْ ثُمَّ رَزَقَكُمْ ثُمَّ يُمِيتُكُمْ ثُمَّ يُحْيِيكُمْ. (روم / ۴۰)

خداست آن‌که شما را بیافرید آنگاه روزیتان داد سپس شما را بمیراند و باز زنده‌تان می‌کند.

خدای آفریننده[۱] که «آسمان و زمین به فرمانش برپاست»[۲] کسی است که دوگونه نر و ماده بیافرید.[۳] خداباوری، اعتقاد عمیق به معاد و جهان آخرت، پذیرفتن وحی و آموزه‌های دینی، انسان را از طغیان و سرمستی جنسی مصونیت می‌بخشد. این بدان سبب است که باورهای دینی، افق‌های روشنی را فراسوی انسان می‌گشاید و او را با جلوه‌های گوناگون هستی آشنا می‌سازد. از همه مهم‌تر، او را با خودش و سعه وجودی و کمال غایی‌اش آشنا می‌سازد و با داشتن این سرمایه‌های عظیم، بی‌تردید زندگی او معنا و مفهوم می‌یابد و در مورد خود احساس کرامت و هویت می‌کند و خود را ارزان نمی‌فروشد و اسیر شهوت جنسی نمی‌گردد.[۴]

ـ توجه به کرامت انسانی

یکی از کارآمدترین راهکارها برای مقابله با هرگونه نابه‌هنجار جنسی آن است که انسان مقام خـود را در هندسه نظام‌مند آفرینش بشناسد. متون دینی این مهم را در قالب «کرامت نفس» تبیین نموده است.

اینکه قرآن انسان را خلیفه خدا در زمین اعلام کرده و ترک سجده بر آدم را عامل شقاوت ابدی ابلیس دانسته و به‌صورت مکرر اعلام می‌کند که خدای سبحان از روح خود در کالبد بشر دمیده و آسمان‌ها و زمین را برای رشد و تعالی و آسایش او مسخر ساخته و ... بیانگر کرامت و عظمت شخصیت انسان و محوریت او در آفرینش است. این امر در برخی از آیات به‌صراحت منعکس شده است:

وَلَقَدْ كَرَّمْنَا بَنِي آدَمَ وَحَمَلْنَاهُمْ فِي الْبَرِّ وَالْبَحْرِ وَرَزَقْنَاهُمْ مِنَ الطَّيِّبَاتِ وَفَضَّلْنَاهُمْ عَلَى كَثِيرٍ مِمَّنْ خَلَقْنَا تَفْضِيلًا.[۵]

و هر آینه فرزندان آدم را گرامی داشتیم و در خشکی و دریا [بر مرکب‌ها و کشتی] برنشاندیم و از چیزهای پاکیزه روزیشان دادیم و آنان را بر بسیاری از آفریدگان خویش برتری کامل بخشیدیم.

درباره تأثیر کرامت نفس در بازداشتن انسان از لغزش‌ها و آلودگی‌ها چنین آمده است:

---

۱. خَلَقَ كُلَّ شَيْءٍ. (انعام / ۱۰۱)

۲. وَمِنْ آيَاتِهِ أَنْ تَقُومَ السَّمَاءُ وَالْأَرْضُ بِأَمْرِهِ. (روم / ۲۵)

۳. وَأَنَّهُ خَلَقَ الزَّوْجَيْنِ الذَّكَرَ وَالْأُنْثَى. (نجم / ۴۵)

۴. بهشتی، ***آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن***، ص ۱۳۳.

۵. إسراء / ۷۰.

«مَنْ كَرُمَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ هَانَتْ عَلَيْهِ شَهْوَتُه؛[1] کسی که خود را گرامی دارد، هوا و هوس را خوار شمارد.» چنان‌که عکس آن نیز آمده: «عَن أبي الحَسَن الثّالِثِ: مَنْ هَانَتْ عَلَيْهِ نَفْسُهُ فَلَا تَأْمَنْ شَرَّه؛[2] کسی که نفسش برایش گرامی نباشد، از شر او ایمن مباش.» به این معنا که اگر کسی شخصیت و هویتش نزد خود او خُرد و ناچیز به نظر رسید، دیگر نباید از درغلتیدن او در هرگونه پلیدی شگفت‌زده شد. گویا میان کرامت نفس و پرهیز از آلودگی‌ها معادله مستقیم برقرار است.

بر این اساس امیرمؤمنان علیه‌السلام می‌فرماید: «مَا زَنَي غَيورٌ قَطّ؛[3] غیرتمند، هرگز زنا نمی‌کند.» و غیور کسی است که به ارزش نفسانی خود و لزوم پایبندی به ارزش‌های انسانی و اخلاقی پی برده است. بنابراین حتی اگر ایمان در بین نباشد، غیرت مانع زنا خواهد بود. اجتناب مؤمن از گناه و هرگونه آلودگی به‌ویژه آلودگی جنسی بر اساس همین اصل قابل ارزیابی است؛ زیرا او به این باور رسیده که این دست از آلودگی‌ها با کرامت و شخصیت الهی و انسانی او ناسازگار است.

ـ آموختن شیوه‌های کنترل تحریکات جنسی

شهوت جنسی محرک‌های مختلفی مانند: تصویر، صدا و ... دارد که از کانال حواس پنجگانه انسان؛ اعم از بینایی، شنوایی و ... غریزه جنسی را تحریک می‌نماید. وظیفه والدین و مسئولان فرهنگی و اجتماعی جامعه است که آموزش‌های لازم را برای کنترل تحریکات شهوت ارائه کنند؛[4] اما آنچه در بخش راهکارهای فردی مقصود است، همت کردن فرد برای آموختن این شیوه‌ها در چارچوب موازین اسلامی است.

ـ الگوپذیری از اسوه‌های قرآنی عفاف

یکی از راهکارهای فردی برای خویشتن‌داری، الگوپذیرفتن از الگوهایی است که قرآن کریم در زمینه عفاف مطرح کرده است. قرآن مجید برای روابط گوناگون اجتماعی به‌ویژه روابط حساس دو جنس مختلف نمونه‌های زیبا و جذابی معرفی نموده است؛ به‌عنوان مثال در داستان حضرت موسی علیه‌السلام و دختران حضرت شعیب علیه‌السلام الگوی رفتار با نامحرم را ارائه کرده است.[5] کسی که دچار ارتباط با نامحرمان است با

---

۱. شریف رضی، ***نهج‌البلاغه***، حکمت ۴۴۹.

۲. مجلسی، ***بحار الأنوار***، ج ۷۲، ص ۳۰۰.

۳. شریف رضی، ***نهج‌البلاغه***، حکمت ۳۰۵.

۴. نکته‌ای که بسیار مهم است عدم افراط و تفریط در زمینه آموختن مسائل جنسی است. اسلام نه دیدگاه افراطیونی مانند: «فاخر عاقل» مؤلف کتاب ***التربیة قدیمها و جدیدها*** را می‌پذیرد و نه قول تفریطی‌ها را تأیید می‌کند؛ بلکه فراگیری دانستنی‌های جنسی را در حد ضرورت و متناسب با حال مخاطب تجویز نموده است. بر همین اساس است که مقام معظم رهبری اجرای سند ۲۰۳۰ را امری خلاف موازین اسلامی دانست. (ر. ک:
https://farsi.khamenei.ir/speech_content?id=36428

۵. قصص / ۲۵ ـ ۲۳.

الگو قرار دادن رفتار دوسویه موسی و دختران شعیب می‌تواند چارچوب خویشتن‌داری در برخورد با نامحرمان را برای خود ترسیم نماید. بر این اساس، گفتار، شنیدار، دیدار و هر گونه ارتباط انسان با نامحرمان در حد ضرورت و با محوریت حیا و غیرت خواهد بود.

یکی از اسوه‌های قرآنی در مدیریت غریزه جنسی، حضرت یوسف علیه السلام است. ندای «مَعَاذَ اللَّهِ»[1] یوسف در مقابل فوران آتش شهوت زنی زیباروی، حجت را بر همه جوانان تمام کرده است و پاکدامنی مریم عذرا هر عذر و بهانه‌ای را از دختران عالم گرفته است. سرّ اینکه قرآن مجید از میان صدها صفت نیکوی مریم به پاکدامنی او اشاره کرده، اهمیت بالای خویشتن‌داری و حفظ شرمگاه از گناه است:

وَمَرْيَمَ ابْنَتَ عِمْرَانَ الَّتِي أَحْصَنَتْ فَرْجَهَا.[2]

و مریم دختر عمران را که دامن خویش [از حرام] نگاه داشت.

تلاش برای شناخت پیامدهای انحراف جنسی

یکی دیگر از راهکارهای بینشی، شناخت پیامدهای انحراف جنسی و آشنایی با آثار تعامل صحیح با غریزه جنسی است.

متون دینی مملو است از تبیین پیامدهای انحرافات جنسی. این پیامدها گاهی ناظر به دنیاست و گاهی مربوط به جهان آخرت است؛ به‌عنوان مثال قرآن کریم درباره زنا وعده عذاب داده و آن را بد راهی دانسته است.[3] روایات نیز در این باره فرموده‌اند:

فِي الزِّنَا سِتُّ خِصَالٍ ثَلَاثٌ مِنْهَا فِي الدُّنْيَا وَ ثَلَاثٌ مِنْهَا فِي الْآخِرَةِ فَأَمَّا الَّتِي فِي الدُّنْيَا فَيَذْهَبُ بِالْبَهَاءِ وَ يُعَجِّلُ الْفَنَاءَ وَ يَقْطَعُ الرِّزْقَ وَ أَمَّا الَّتِي فِي الْآخِرَةِ فَسُوءُ الْحِسَابِ وَ سَخَطُ الرَّحْمَنِ وَ خُلُودٌ فِي النَّارِ.[4]

انسانی که شرائط ازدواج برایش فراهم نیست و به دستور قرآن باید خویشتن‌داری جنسی نماید، برای توانمند شدن اندیشه‌ای، نیازمند راهکار مذکور است. اگر آدمی بداند که ارضای نابه‌هنگام و نادرست غریزه جنسی چه پیامدهای این جهانی و آن جهانی دارد، در خویشتن‌داری جنسی بینش کافی را پیدا کرده و با توانایی فکری به این کنترل غریزه جنسی خواهد پرداخت.

---

۱. وَرَاوَدَتْهُ الَّتِي هُوَ فِي بَيْتِهَا عَنْ نَفْسِهِ وَغَلَّقَتِ الْأَبْوَابَ وَقَالَتْ هَيْتَ لَكَ قَالَ مَعَاذَ اللَّهِ إِنَّهُ رَبِّي أَحْسَنَ مَثْوَايَ إِنَّهُ لَا يُفْلِحُ الظَّالِمُونَ. (یوسف / ۲۳)

۲. تحریم / ۱۲.

۳. وَلَا تَقْرَبُوا الزِّنَا إِنَّهُ كَانَ فَاحِشَةً وَسَاءَ سَبِيلًا. (إسراء / ۳۲)

۴. صدوق، ***من لا یحضره الفقیه***، ج ۴، ص ۳۶۷.

علاوه بر آگاهی از پیامدهایی که متون دینی عهده‌دار آن است، شناخت نظرات علمی نیز در این زمینه مفید خواهد بود؛ مثلاً باید بداند که آسیب‌های جسمی، روحی و اجتماعی انحرافاتی نظیر: خودارضایی و ... چیست؟

۲. ساحت گرایش و رفتار

این بخش مدیریت محرک‌های جنسی را بر عهده دارد. محرک‌های جنسی متناسب با چگونگی دریافت و تأثیرپذیری آن به محرک‌های پذیرشی (ورودی) و محرک‌های ارتباطی تقسیم می‌شود. محرک‌های پذیرشی شامل ورودی‌های اندیشه‌ای و ورودی‌های مهم حسی است. برای مدیریت و کنترل این محرک‌ها، قرآن کریم راهکار کنترل پنداری، دیداری و شنیداری را ارائه می‌کند. محرک‌های ارتباطی شامل دو بخش: گفتاری و معاشرتی است. راهکار کنترل گفتاری و کنترل معاشرتی برای مهار چنین محرک‌هایی طراحی شده است.

در زمینه کنترل و مهار غریزه جنسی نیروهایی در نهاد انسان قرار داده شده که در راستای فطرت، مدیریت غریزه جنسی را بر عهده دارد: ۱. نیروی عقل، ۲. نیروی ایمان که می‌تواند از طریق یاد مرگ، تقویت حیا، تقویت غیرت، تقویت فهم پلیدی گناه جنسی و ... صورت پذیرد.

ـ راهکار کنترل‌پندار

از مهم‌ترین محرک‌های غریزه جنسی، پندار است. متون اسلامی اندیشه گناه را وادارنده به گناه معرفی می‌نماید.[۱] قرآن کریم می‌فرماید:

> يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَتَّبِعُوا خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ وَمَنْ يَتَّبِعْ خُطُوَاتِ الشَّيْطَانِ فَإِنَّهُ يَأْمُرُ بِالْفَحْشَاءِ وَالْمُنْكَرِ.[۲]
>
> ای کسانی که ایمان آورده‌اید از پی گام‌های شیطان مروید و هرکه گام‌های شیطان را پیروی کند [بداند که] او به زشتکاری و کارهای ناپسند فرمان می‌دهد.

«فکر گناه» یکی از گام‌های شیطان است. برخی از مفسران بر این باورند واژه «لمم» که در آیه ۳۲ سوره نجم آمده است، به‌معنای «صرف تخیل گناه و تصمیم بر آن» است.[۳]

اندیشه گناه اگرچه گناه نیست، اما صفای دل را می‌برد و چونان دودِ آتش، باطن انسان را سیاه می‌کند؛

---

۱. قال امیرالمؤمنین علیه السلام: «مَن كَثُرَ فِكرُهُ فِي المَعاصي دَعَتهُ إِلَيها». (تمیمی، ***تصنیف غرر الحکم و درر الکلم***، ص ۱۸۶)

۲. نور / ۲۱.

۳. ر. ک: طوسی، ***التبیان***، ج ۹، ص ۴۳۲؛ و نیز آلوسی، ***روح المعانی***، ج ۱۴، ص ۶۱؛ مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۲۲، ص ۵۳۷.

چنانچه شیخ کلینی از امام صادق روایت کرده است:

اجْتَمَعَ الْحَوَارِيُّونَ إِلَي عِيسَي فَقَالُوا لَهُ يَا مُعَلِّمَ الْخَيْرِ أَرْشِدْنَا فَقَالَ لَهُمْ إِنَّ مُوسَي كَلِيمَ اللَّهِ أَمَرَكُمْ أَنْ لَا تَحْلِفُوا بِاللَّهِ تَبَارَكَ وَ تَعَالَي كَاذِبِينَ وَ أَنَا آمُرُكُمْ أَنْ لَا تَحْلِفُوا بِاللَّهِ كَاذِبِينَ وَ لَا صَادِقِينَ قَالُوا يَا رُوحَ اللَّهِ زِدْنَا فَقَالَ إِنَّ مُوسَي نَبِيَّ اللَّهِ أَمَرَكُمْ أَنْ لَا تَزْنُوا وَ أَنَا آمُرُكُمْ أَنْ لَا تُحَدِّثُوا أَنْفُسَكُمْ بِالزِّنَا فَضْلًا عَنْ أَنْ تَزْنُوا فَإِنَّ مَنْ حَدَّثَ نَفْسَهُ بِالزِّنَا كَانَ كَمَنْ أَوْقَدَ فِي بَيْتٍ مُزَوَّقٍ فَأَفْسَدَ التَّرَاوِيقَ الدُّخَانُ وَ إِنْ لَمْ يَحْتَرِقِ الْبَيْتُ.[1]

حواریون نزد عیسی جمع شدند و گفتند: ای آموزگار خوبی‌ها! ارشادمان نما. حضرت فرمود: موسی نبی خدا به شما دستور داد به خدای تبارک و تعالی سوگند دروغ یاد نکنید و من به شما را امر می‌کنم که به خدا سوگند نخورید، چه دروغگو باشید و چه راستگو. موسی نبی خدا به شما دستور داد که زنا نکنید و من به شما دستور می‌دهم که با خودتان اندیشه زنا را نیز نپرورانید؛ چه رسد به اینکه زنا کنید؛ زیرا هر کس فکر زنا را در سر بپروراند، مانند کسی است که در خانه‌ای نقاشی‌شده، آتش روشن کند که دود تصاویر را از بین ببرد، اگرچه خانه نسوزد.

بنابراین باید از ورود خیالات و اندیشه‌های باطل جنسی جلوگیری نمود.

عوامل اندیشه نادرست جنسی و راهکار مقابله با آن:

۱. وسوسه‌های شیطانی؛ قرآن کریم ضمن معرفی وسوسه‌های شیطان به‌عنوان ریشه اصلی پندار نادرست جنسی، برای مقابله با آن راهکار «استعاذه» را تدبیر نموده است. استعاذه از ماده «عوذ» به‌معنای پناه بردن است.[2] در سوره أعراف می‌فرماید:

وَإِمَّا يَنْزَغَنَّكَ مِنَ الشَّيْطَانِ نَزْغٌ فَاسْتَعِذْ بِاللَّهِ إِنَّهُ سَمِيعٌ عَلِيمٌ.[3]

و اگر وسوسه‌ای از شیطان تو را برانگیزاند به خدای پناه بر، که او شنوا و داناست.

قرآن مجید این راهکار را شیوه پرهیزکاران دانسته و می‌فرماید: «**إِنَّ الَّذِينَ اتَّقَوْا إِذَا مَسَّهُمْ طَائِفٌ مِنَ الشَّيْطَانِ تَذَكَّرُوا فَإِذَا هُمْ مُبْصِرُونَ**؛[4] کسانی که پرهیزگاری کردند چون وسوسه‌ای از شیطان به آنان رسد [خدای را] یاد کنند، پس آنگاه بینایان باشند.» و در برخی آیات نمونه‌هایی از پرهیزکاران را معرفی نموده است. در سوره یوسف هنگامی که وسوسه شیطان زلیخا را فرا گرفت و او به قصد کامجویی از آن حضرت،

---

۱. کلینی، ***الکافی***، ج ۵، ص ۵۴۲.

۲. مشتقات ماده «عوذ» ۱۷ بار در قرآن کریم آمده است: بقره / ۶۷؛ آل‌عمران / ۳۶؛ أعراف / ۲۰۰؛ هود / ۴۷؛ یوسف / ۲۳ و ۷۹؛ نحل / ۹۸؛ مریم / ۱۸؛ مؤمنون / ۹۷ و ۹۸؛ غافر / ۲۷ و ۵۶؛ فصلت / ۳۶؛ دخان / ۲۰؛ جن / ۶؛ فلق / ۱ و ناس / ۱.

۳. اعراف/ ۲۰۰.

۴. اعراف / ۲۰۱.

خویشتن بیاراست و درهای خلوتگاه خود ببست و خود را به یوسف علیه السلام عرضه کرد، حضرت به خدا پناه برد تا به همگان بیاموزد هنگام وسوسه‌های شیطان، بهترین پناهگاه انسان دژ مستحکم الهی است.

۲. گاه اندیشه نادرست جنسی نتیجه محرک‌های ورودی حسی (اعم از: دیداری، شنیداری، بویایی، چشایی) و محرک‌های ارتباطی (اعم از: گفتاری و معاشرتی) است. ممکن است انسان تصویری ناشایست ببیند و گذر کند؛ اما ذهنش مشغول به خیال‌پردازی نسبت به آن تصویر شود. این اندیشه نادرست محصول آن نگاه ناشایست است.

ـ راهکار کنترل دیدار

چشم به‌عنوان کانال ورودی تصاویر می‌تواند نقش مهمی در تحریک نابه‌جای غریزه جنسی داشته باشد. قرآن کریم برای جلوگیری از تحریک غریزه جنسی و مدیریت آن، ابتدا به مردان دستور به «غَضِّ بَصر» داده می‌فرماید:

قُلْ لِلْمُؤْمِنِينَ يَغُضُّوا مِنْ أَبْصَارِهِمْ وَيَحْفَظُوا فُرُوجَهُمْ.[1]

مؤمنان را بگو که دیدگان خویش را فرو دارند و شرمگاه‌های خود را ـ به پوشیدن آنها و از دید دیگران ـ نگاه دارند.

در آیه بعد این‌گونه زنان را امر فرموده است: «وَقُلْ لِلْمُؤْمِنَاتِ يَغْضُضْنَ مِنْ أَبْصَارِهِنَّ وَيَحْفَظْنَ فُرُوجَهُنَّ؛[2] و زنان مؤمن را بگو که دیدگان خویش را فرو دارند و شرمگاه‌های خود را ـ از دید دیگران ـ نگاه دارند.» بر اساس این دو آیه دستور به کنترل نگاه شامل مرد و زن می‌شود؛ اما تقدم و تأخر دو آیه و ترتیب موجود از تحریک‌پذیری بیشتر مردان خبر می‌دهد.

ـ راهکار کنترل شنیدار

همان‌طور که قبلاً گفته شد، یکی از انحراف‌های زمینه‌ساز جنسی، انحراف شنیداری است. فرد برای خویشتن‌داری باید با کنترل شنیدارهایش، تحریک‌پذیری شنیداری را به حداقل برساند تا بتواند شهوت خویش را مهار سازد. قرآن کریم یکی از نشانه‌های بندگان رحمان را کنترل شنیداری دانسته[3] و به بندگانش دستور می‌دهد از محرک‌های شنیداری پرهیز کنند.[4]

دستور خدا به زنان مبنی بر پرهیز از تحریک گفتاری، بر این مهم دلالت دارد که شنیدن گفتار

---

۱. نور / ۳۰.
۲. نور / ۳۱.
۳. وَالَّذِينَ لَا يَشْهَدُونَ الزُّورَ وَإِذَا مَرُّوا بِاللَّغْوِ مَرُّوا كِرَامًا. (فرقان / ۷۲)
۴. وَاجْتَنِبُوا قَوْلَ الزُّورِ. (حج / ۳۰)

تحریک‌کننده، ممنوع است و فرد باید عفت‌مدارانه از آن بر حذر باشد. از این‌رو در سوره احزاب می‌فرماید:

فَلَا تَخْضَعْنَ بِالْقَوْلِ فَيَطْمَعَ الَّذِي فِي قَلْبِهِ مَرَضٌ وَقُلْنَ قَوْلًا مَعْرُوفًا.[۱]

پس در گفتار نرمی منمایید که آن‌کس که در دلش بیماری است [در شما] طمع کند، و به شیوه‌ای پسندیده سخن گویید.

ـ راهکار کنترل ارتباط

راهکار کنترل ارتباط به دو قسم: راهکار کنترل گفتار و کنترل معاشرت، تقسیم‌پذیر است.[۲]

الف) راهکار کنترل گفتار

یکی از انحراف‌هایی که قرآن کریم به‌عنوان انحراف زمینه‌ساز معرفی کرده است، انحراف گفتاری است. این انحراف به چند شکل متصور است: یکم. به‌کاربردن شیوه‌ای تحریک‌آمیز در بیان واژگان؛ دوم. ارتباط کلامی با کسی که سخن گفتن با او ـ اگرچه محتوای سخن، تحریک‌کننده محسوب نشود ـ کارکرد تحریکی داشته باشد؛ سوم. سخن گفتن درباره مسائل شهوت‌زا به قصد تحریک نابه‌جای غریزه جنسی.

قرآن کریم برای کنترل گفتاری به کسانی که صدا و شیوه سخن گفتن آنان نقش تحریکی دارد دستور داده که گفتار خویش را کنترل کنند. از طرفی ارتباط کلامی با نامحرمان را در حد ضرورت مجاز دانسته است. در سوره أحزاب به زنان دستور می‌دهد در گفتار نرمی ننمایند و در سوره قصص در قالب داستان موسی و دختران شعیب شیوه کنترل گفتاری را می‌آموزد. آن‌گاه که موسای غیور با دیدن دختران در آن محیط مردانه ناچار به گفتگو می‌شود به حداقل کلام بسنده نموده و می‌فرماید: «مَا خَطْبُكُمَا؛[۳] کار شما چیست؟» دختران که از نحوه پرسش موسی دلیل سؤال کردنش را فهمیدند در پاسخی کوتاه گفتند: «لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ؛ ما [گوسفندان را] آب ندهیم تا این شبانان [گوسفندان خود را] بازبرند و پدر ما پیری است کهنسال.»

این آیات به ما می‌فهماند در ارتباط کلامی با نامحرم باید به ضرورت و حداقل اکتفا کرد و از هرگونه گفتار تحریک‌آمیز دوری نمود. از این‌رو برخی روایات از گفتگوی نامحرمان بیش از ضرورت منع کرده‌اند.[۴]

---

۱. أحزاب / ۳۲.

۲. اگر چه دیدار را با توجیهاتی می‌توان از موارد ارتباط نامید؛ اما به نظر نگارنده آنچه در عرف ارتباط نامیده می‌شود عبارت است از گفتگو و معاشرت.

۳. قصص / ۲۳.

۴. امیرمؤمنان در حدیث مناهی (روایتی که در آن مجموعه‌ای از نهی‌های پیامبر از برخی منکرات آمده است) می‌فرماید: «نَهَى أَنْ تَتَكَلَّمَ الْمَرْأَةُ عِنْدَ غَيْرِ زَوْجِهَا أَوْ غَيْرِ ذِي مَحْرَمٍ مِنْهَا أَكْثَرَ مِنْ خَمْسِ كَلِمَاتٍ مِمَّا لَا بُدَّ لَهَا مِنْهُ؛ پیامبر خدا نهی کردند که زنی نزد غیر شوهر و غیر محرم بیش از پنج کلمه که به آن نیاز دارد، صحبت کند». (صدوق، ***من لا یحضره الفقیه***، ج ۴، ص ۶)

ب) راهکار کنترل معاشرت

چنانچه گذشت در سوره قصص خدای متعال آموزه‌هایی را برای کنترل ارتباطی ارائه فرموده است. آنجا که حضرت موسی از دختران شعیب علت حضورشان در محیطی مردانه را جویا شد، دختران گفتند: «لَا نَسْقِي حَتَّى يُصْدِرَ الرِّعَاءُ وَأَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ؛[1] ما [گوسفندان را] آب ندهیم تا این شبانان [گوسفندان خود را] بازبرند و پدر ما پیری است کهنسال.» یعنی ای موسی بدان که ما دخترانی عفیف هستیم. اگرچه در محیطی مردانه حضور داریم؛ اما ارتباطمان با مردان را به حداقل رسانده‌ایم. گواه عفت ما این است که برای آب دادن گوسفندان گوشه‌ای ایستاده‌ایم تا مردان کنار روند. این بیان شیوا اصل عدم اختلاط زنان با مردان نامحرم را ثابت می‌کند، گرچه زنان مجبور باشند در محیطی مردانه کار کنند.

همچنین این قانون را به اثبات می‌رساند که حضور زن در محیط مردانه و در نتیجه ارتباط نامحرمان با هم باید به حد ضرورت محدود شود؛ زیرا دلیل حضور دختران شعیب این بود که آنان مرد توانمندی برای انجام کارهای بیرون از منزل در خانواده نداشتند و گفتند: «أَبُونَا شَيْخٌ كَبِيرٌ؛ پدر ما پیری است کهنسال»؛ یعنی خروجشان از منزل به دلیل ناتوانی سرپرست خانواده و اضطرار بوده است.

در آیه دیگری به مؤمنان فرمان داده که برای ورود به منزل دیگران اجازه بگیرید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا لَا تَدْخُلُوا بُيُوتًا غَيْرَ بُيُوتِكُمْ حَتَّى تَسْتَأْنِسُوا وَتُسَلِّمُوا عَلَى أَهْلِهَا ذَلِكُمْ خَيْرٌ لَكُمْ لَعَلَّكُمْ تَذَكَّرُونَ»[2] و در جایی دیگر دستور می‌دهد:

> وَإِذَا سَأَلْتُمُوهُنَّ مَتَاعًا فَاسْأَلُوهُنَّ مِنْ وَرَاءِ حِجَابٍ ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ.[3]
>
> و چون از آنان کالایی خواهید، از پشت پرده بخواهید. این برای دل‌های شما و دل‌های ایشان پاکیزه‌تر است.

اگرچه شأن نزول آیه درباره زنان پیغمبر است، اما نمی‌توان این راهکار اخلاقی را منحصر به افراد یا زمان خاصی کرد؛ زیرا اصول راهبردی قرآن کریم در همه جوامع و قرون کارآمد است. بنابراین کلام برخی از مفسران که این حکم را منحصر به زنان پیامبر دانسته‌اند، مردود است.[4]

---

۱. قصص / ۲۳.

۲. ای کسانی که ایمان آورده‌اید، به خانه‌هایی جز خانه‌های خودتان وارد نشوید تا آنکه خبر دهید و اجازه خواهید و بر اهل آن سلام کنید این برای شما بهتر است، باشد که به یاد آرید و پند گیرید. (نور / ۲۷)

۳. أحزاب / ۵۳.

۴. در تفسیر آیه مذکور آمده است: «آنچه درباره زن مسلمان لازم است داشتن همان پوشش اسلامی است، ولی زنان پیامبر به خاطر وجود دشمنان فراوان و عیب‌جویان مغرض چون ممکن بود در معرض تهمت‌ها قرار گیرند و دستاویزی به دست سیاه‌دلان بیفتد این دستور خاص به آنها داده شد یا به‌تعبیر دیگر به مردم داده شده که به هنگام تقاضای چیزی از آنها با آنها از پشت پرده تقاضای خود را مطرح کنند». (ر. ک: مکارم شیرازی، ***تفسیر نمونه***، ج ۱۷، ص ۴۰۳)

با توجه به آنچه گفته شد، می‌توان نتیجه گرفت قرآن کریم برای کنترل معاشرت، راهکار عدم اختلاط نامحرمان، حضور حداقلی در محیط جنس مخالف و ارتباط عفت‌مدارنه را ارائه می‌نماید.

بنابراین افراد برای مهار غریزه جنسی و خویشتن‌داری باید به کنترل معاشرتی اهتمام ورزند و راهکار قرآن در این زمینه را اجرا نمایند؛ زیرا به فرموده خداوند: «ذَلِكُمْ أَطْهَرُ لِقُلُوبِكُمْ وَقُلُوبِهِنَّ؛[1] این برای دل‌های شما و دل‌های ایشان پاکیزه‌تر است.»

اطلاق آیاتی که دستور به توبه می‌دهد، بر این مطلب دلالت دارد که با توبه از انجام عصیان جنسی، می‌توان به دامن استغفاف پناه آورد. توبه یکی از نشانه‌های رحمت بی‌کران خداست. هر وقت بنده‌ای بخواهد خود را به زیور تقوا و بازگشت بیاراید، بی‌درنگ از جانب خدا پذیرفته شده و گذشته‌ها مورد عفو قرار می‌گیرد. از این‌رو یکی از صفات خدای متعال «توّاب» به‌معنای بسیار توبه‌پذیرنده است.[2] شهید مطهری توبه را عبارت از یک انقلاب درونی، نوعی قیام، نوعی انقلاب از ناحیه خود انسان علیه خودش می‌داند.[3] خدای سبحان برای پذیرش توبه شرایطی را در قرآن بیان فرموده است.[4] توبه‌ای باعث درمان نابه‌هنجارهای جنسی است که به تعبیر قرآن «نصوح»[5] (پاک و خالص) باشد.[6]

نتیجه

یکی از اصلی‌ترین و تأثیرگذارترین ابعاد وجودی بشر غریزه جنسی است که خداوند برای بقاء نسل و ایجاد آرامش در وجود انسان به ودیعه نهاده است. مؤثرترین راهکاری که قرآن کریم برای برخورد معتدلانه با غریزه جنسی پیش‌بینی کرده، ازدواج است که فوائد متعددی دارد. اسلام برای کنترل و اصلاح رفتار جنسی، دستور به استعفاف داده است. استعفاف به‌معنای طلب عفت و وادار کردن نفس به عفت است. مفسران بر اساس داده‌های روایی راه کنترل رفتار جنسی و رسیدن به عفت را روزه یا ازدواج موقت معنا کرده‌اند. قرآن مجید برای این مهم بسیار روشمند عمل کرده و راهکارهایی با محوریت «استعفاف» ارائه نموده است. این راهکارها به دو بخش فردی و اجتماعی تقسیم می‌شود. راهکار فردی در ابعاد شناختی، پذیرش جهان‌بینی درست، توجه به کرامت انسانی است که بر اساس آن، در آموختن

---

۱. أحزاب / ۵۳.

۲. إِنَّ اللَّهَ كَانَ تَوَّابًا رَحِيمًا. (نساء / ۱۶)

۳. مطهری، ***گفتارهای معنوی***، ص ۱۱۰.

۴. نساء / ۱۷ و نیز بنگرید به: أنعام / ۵۴.

۵. تُوبُوا إِلَى اللَّهِ تَوْبَةً نَصُوحًا. (تحریم / ۸)

۶. عَسَى رَبُّكُمْ أَنْ يُكَفِّرَ عَنْكُمْ سَيِّئَاتِكُمْ وَيُدْخِلَكُمْ جَنَّاتٍ تَجْرِي مِنْ تَحْتِهَا الْأَنْهَارُ. (تحریم / ۸)

شیوه‌های کنترل تحریکات جنسی و نیز الگوپذیری از اسوه‌های قرآنی عفاف، نمود می‌یابد. همچنین از آیات قرآن کریم راهکار کنترلی که در واقع مدیریت محرک‌های جنسی را بر عهده دارد، قابل اصطیاد است که چهار ساحت: پندار، دیدار، شنیدار و ارتباط را شامل می‌شود.

منابع و مآخذ

- ***قرآن کریم***.
- ***نهج‌البلاغه*** (١٤١٤ ق). گردآوری شریف رضی. تصحیح صبحی صالح. قم: هجرت.
- ابن هائم، شهاب‌الدین احمد بن محمد (١٤٢٣ ق). ***التبیان فی تفسیر غریب القرآن***. بیروت: دار الغرب الإسلامی.
- ابن‌اثیر، مبارک بن محمد (١٣٦٧ ش). ***النهایة فی غریب الحدیث و الأثر***. قم: اسماعیلیان.
- ابن‌العربی، محمد بن عبدالله (بی‌تا). ***احکام القرآن***. بی‌جا: بی‌نا.
- ابن‌جوزی، عبدالرحمن بن علی (١٤٢٢ق). ***زاد المسیر فی علم التفسیر***. بیروت: دار الکتاب العربی.
- ابن‌عاشور، محمد طاهر (بی‌تا). ***التحریر و التنویر***. بی‌جا: بی‌نا.
- ابن‌منظور، محمد بن مکرم (١٤١٤ ق). ***لسان العرب***. بیروت: دار صادر.
- آلوسی سیدمحمود (١٤١٥ ق). ***روح المعانی فی تفسیر القرآن العظیم***. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- امین اصفهانی، سیده نصرت بیگم (بی‌تا). ***تفسیر مخزن العرفان در علوم قرآن***. بی‌جا: بی‌نا.
- اندلسی، ابوحیان محمد بن یوسف (١٤٢٠ ق). ***البحر المحیط فی التفسیر***. بیروت: دار الفکر.
- بهشتی، محمد (١٣٨٨ ش). ***آراء دانشمندان مسلمان در تعلیم و تربیت و مبانی آن***. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- بیضاوی، عبدالله بن عمر (١٤١٨ ق). ***أنوار التنزیل وأسرار التأویل***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- تمیمی آمدی، عبدالواحد بن محمد (١٤٠٧ ق). ***تصنیف غرر الحکم و درر الکلم***. قم: مکتب الاعلام الاسلامی.
- ثعالبی، عبدالرحمن بن محمد (١٤١٨ ق). ***جواهر الحسان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- جوهری، أبونصر إسماعیل بن حماد (١٣٩٩ ق). ***الصحاح فی اللغة***. بیروت: دار العلم للملایین.
- حرعاملی، محمد بن حسن (١٤٠٩ ق). ***تفصیل وسائل الشیعة إلی تحصیل مسائل الشریعة***. قم: مؤسسه آل‌البیت علیهم‌السلام.

- حسینی همدانی، سید محمدحسین (١٤٠٤ ق). ***انوار درخشان***. تهران: کتابفروشی لطفی.
- دیلمی، احمد و مسعود آذربایجانی (۱۳۷۹ ش). ***اخلاق اسلامی***. قم: دفتر نشر معارف.
- رازی، ابوالفتوح حسین بن علی (١٤٠٨ ق). ***روض الجنان و روح الجنان فی تفسیر القرآن***. مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.
- رازی، فخرالدین محمد بن عمر (١٤٢٠ ق). ***مفاتیح الغیب***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (١٤١٢ ق). ***مفردات ألفاظ القرآن***. بیروت: دار القلم.
- رسعنی، عبدالرزاق بن رزق‌الله (١٤٢٩ ق). ***رموز الکنوز فی تفسیر الکتاب العزیز***. مکه مکرمه: مکتبة الأسدی.
- زمخشری، جار الله محمود بن عمر (١٤٠٧ ق). ***الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل و عیون الأقاویل فی وجوه التأویل***. بیروت: دار الکتاب العربی.
- سمرقندی، نصر بن محمد (بی‌تا). ***بحر العلوم***. بی‌جا: بی‌نا.
- سید قطب (١٤١٢ ق). ***فی ظلال القرآن***. بیروت و قاهره: دار الشروق.
- سیوطی، جلال‌الدین (١٤٠٤ ق). ***الدر المنثور فی التفسیر بالمأثور***. قم: کتابخانه آیت‌الله مرعشی نجفی.
- شبر، سید عبدالله (١٤٠٧ ق). ***الجوهر الثمین فی تفسیر الکتاب المبین***. کویت: مکتبة الألفین.
- صدوق، محمد بن علی (١٤١٣ ق). ***کتاب من لا یحضره الفقیه***. قم: دفترانتشارات اسلامی.
- طباطبائی، سید محمدحسین (١٣٧٤ ش). ***المیزان فی تفسیر القرآن***. ترجمه سید محمدباقر موسوی همدانی. قم: دفتر انتشارات اسلامی.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۲ ش). ***مجمع البیان لعلوم القرآن***. تهران: ناصرخسرو.
- طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (١٤١٢ ق). ***جامع البیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار المعرفة.
- طوسی، محمد بن حسن (بی‌تا). ***التبیان فی تفسیر القرآن***. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- عکبری، عبدالله بن حسین (بی‌تا). ***التبیان فی اعراب القرآن***. عمان و ریاض: بیت الافکار الدولیه.
- فراء، ابوزکریا یحیی بن زیاد (بی‌تا). ***معانی القرآن***. مصر: دار المصریه للتألیف و الترجمه.
- فضل‌الله، سید محمدحسین (١٤١٩ ق). ***تفسیر من وحی القرآن***. بیروت: دار الملاک.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (١٤٠٦ ق). ***الوافی***. اصفهان: مکتبة الإمام أمیر المؤمنین علی‌ﷺ.
- فیض کاشانی، محمدمحسن (١٤١٥ ق). ***تفسیر الصافی***. تهران: الصدر.
- قاسمی، محمدجمال‌الدین (١٤١٨ ق). ***محاسن التأویل***. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- قرائتی، محسن (۱۳۸۳ ش). ***تفسیر نور***. تهران: مرکز فرهنگی درس‌هایی از قرآن.

- قرطبی، محمد بن احمد (١٣٦٤ش). ***الجامع لأحكام القرآن***. تهران: بی‌نا.
- قمی مشهدی، محمد بن محمدرضا (١٣٦٨ ش). ***تفسیر کنز الدقائق و بحر الغرائب***. تهران: وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.
- کاشانی، فتح‌الله (١٣٣٦ ش). ***تفسیر منهج الصادقین فی إلزام المخالفین***. تهران: کتابفروشی محمدحسن علمی.
- کلینی، محمد بن یعقوب (١٤٠٧ ق). ***الکافی***. تهران: دار الکتب الاسلامیه.
- ماتریدی، محمد بن محمد (١٤٢٦ ق). ***تأویلات أهل السنة***. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- مجلسی، محمدباقر (١٤٠٣ ق). ***بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار***ﷺ. بیروت: دار إحیاء التراث العربی.
- مجلسی، محمدباقر (١٤٠٤ ق). ***مرآة العقول فی شرح أخبار آل الرسول***. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مصطفوی، حسن (١٣٦٠ ش). ***التحقیق فی کلمات القرآن الکریم***. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- مقدس اردبیلی، احمد بن محمد (بی‌تا). ***زبدة البیان فی أحکام القرآن***. تهران: کتابفروشی مرتضوی.
- مکارم شیرازی، ناصر و همکاران (١٣٧٤ ش). ***تفسیر نمونه***. تهران: دار الکتب الإسلامیة.
- مکی بن حموش (١٤٢٩ق). ***الهدایة إلی بلوغ النهایة***. امارات ـ شارجه: جامعة الشارقه، کلیة الدراسات العلیا و البحث العلمی.
- میبدی، احمد بن محمد (١٣٧١ش). ***کشف الاسرار و عدة الابرار*** (معروف به تفسیر خواجه عبدالله انصاری). تهران: امیرکبیر.